

Катерина Зоря

**Чи мейнстрімність ідеї
завжди означає її впливовість?**

Kateryna Zorya

Does “Mainstream” Necessarily Mean “Influential”?

Abstract. *The Occult Roots of Religious Studies: On the Influence of Non-Hegemonic Currents on Academia Around 1900* is an ambitious collected volume that traces the biographies of late 19th-century and early 20th-century scholars of religion and convincingly demonstrates that many of them were involved in esotericism, both privately and as a part of a natural sciences-based research programme. The volume fills a much-needed gap in the history of the study of religion as an academic discipline, and makes a significant contribution to the debate on whether esotericism should be conceptualized as “rejected knowledge”. However, the material presented in the book falls somewhat short of demonstrating that the involvement of early scholars of religion in esotericism had significant impact outside of their ideas that were strictly about esotericism. This review therefore asks the question: does proving that an idea was mainstream and socially acceptable in a given time period necessarily imply that it was influential outside of the milieus oriented towards that idea? When contemporary scholars of religion study the works of early scientists who were religious in larger religions, the idea that their religion had a significant impact on their other academic work tends to be taken with a grain of salt. The author of the review proposes a similar stance towards early scientists who were also esotericists.

«Окулътні корені релігієзнавства: про вплив негегемоністських течій на академічну науку близько 1900 року» за редакцією Іва Мюлематтера та Гельмута Зандера (Mühlematter and Zander, 2021) – це амбітно задумана книга, мета якої докладно проаналізувати вплив езотерики на релігієзнавство. У збірнику розглянуто низку випадків, переважно XIX та початку XX століть, коли езотерики-практики тим чи іншим чином вплинули на академічне вивчення релігії – чи то через особисту взаємодію з релігієзнавцями, чи то через публікацію книг або поширення власних ідей. Із дев'яти розділів книги перші два – вступ і розділ «Що таке езотеризм? Чи він існує? Як його розуміти?» – є теоретичними, тоді як інші сім – тематичними дослідженнями, що охоплюють вражаюче широкий спектр матеріалу – від спиритизму до тантри.

Ключовим теоретичним внеском книги є поглиблення розуміння взаємозв'язку між історією релігієзнавства як науки та конкретними об'єктами релігієзнавчих досліджень, а власне між релігійними концепціями та віруваннями, які так чи інакше потрапляли майже без змін у наукові дослідження. Хоча певні аспекти цієї теми є добре задокументованими та обговорювалися в релігієзнавчих колах – згадаємо лише використання християнських богословських ідей і концепцій у ранніх релігієзнавчих дослідженнях, таку роботу раніше не провадили в галузі історії езотерики, принаймні у такому масштабі.

Загалом концепція книги страждає від певної розбіжності між її теоретичним апаратом, який переважно описують у вступі редактори, та тим, що доводять автори емпіричних розділів. Хоча і Г. Зандер, і І. Мюлематтер звертають увагу на значну кількість часових і просторових зв'язків між ранніми дослідниками релігії та їхніми сучасниками-езотериками, книга видається помітно слабшою, коли справа доходить до питання демонстрації якогось значущого ідеологічного впливу, який вони все ж постулюють¹.

---

¹ Так, у розділі «Що таке езотеризм? Чи він існує? Як саме можна його розуміти?» Г. Зандер пише: «This affects an extremely sensitive area of scholarly work: What is the relationship between a researcher's religious or ideological beliefs or convictions and practices on the one hand and his academic interests on the other? <...> However, it is clear, as the biograms in this volume demonstrate, that interference is widespread in the field of historical studies on religion, and perhaps most notably in the research on esotericism» (Ibid., p. 38).

Після прочитання книги можна зробити висновок, що багато вечних на ранньому етапі академічного вивчення релігії також були залучені до того, що можна назвати емпіричним вивченням езотерики – тобто вважали, що езотеричні системи можуть описувати якісь невивчені природні явища, і тому обирали напрямок досліджень, який був ближчий до природничих наук, ніж до сучасного релігієзнавства. У збірнику праць докладно описано, що трохи більше ста років по тому такий стан справ був не тільки можливим, але й цілком прийнятним, і підкреслено, що ситуація змінилася разом із професіоналізацією вивчення релігії. Як проникливо зазначив Даніель Циранка у розділі «Магнетизм, спиритизм та академія: випадок Ніса фон Ізенбека, президента Академії природничих наук Леопольдіни (1818–1858)», роблячи тим самим чи не найцікавіший теоретичний внесок у збірнику, кодифікацію *Religionswissenschaft* як галузі дослідження можна прочитати як набуття чинності негласної угоди про те, що вивчення релігії у науковому співтоваристві дозволено доти, доки науковці не ставлять під сумнів її онтологію чи емпіричний статус².

Хоча це й проникливий підхід, він усе ж є дещо спрощеним. Редактори намагаються продемонструвати, що займатися емпіричним вивченням чи практикою езотерики та її історичним дослідженням одночасно було так само нормально, як бути християнином і писати історії християнської теології та філософії, оскільки езотеризм у розглянутий в книзі часовий період належав не відкинутому знанню, а мейнстріму. Але вони уникають докладного аналізу самих ідей тих діячів, яких розглядають, і мають презумпцію глибокого впливу езотерики на їхнє наукове мислення, чим, власне, шкодять силі свого аргументу. Редактори слушно зазначають, що «внутрішній світ людини включно з її релігійними віруваннями дуже складно вхопити методологічно», а тому концентруються на біографіях (Ibid., p. 9). Але тим вони підтверджують лише мейнстрімність езотеризму, нормальність його як приватної релігійної практики, але не глибокий його вплив на розглянутих у книзі осіб.

Для того, щоби розкрити цей аспект, порівняємо ситуацію з тим, як наразі представлені в історії релігії перші академічні до-

² «Could it be that Religionswissenschaft managed to emerge as a (legitimate) academic field of study on the condition that it tacitly agreed not to disturb the ('hard') sciences in the way that occultists, spiritualists, or 'borderliners' such as Nees did?» (Ibid., p. 96).

слідження християнства та персони християн-науковців чи то гуманітаріїв, чи то природничиків. Мало хто, аналізуючи історію християнства, ставить під сумнів здатність християнських науковців та істориків відійти від своєї віри в буквальну реальність Трійці або трансубстанційність для того, щоби займатися гуманітарними або природничими науками. Уважають за саме собою зрозумілим, що вони здатні відмежовувати свої інтерпретації релігії від власної наукової діяльності і можуть компетентно перемикатися між кількома смисловими полями. Християнство концептуалізується як таке, що має вплив на їхнє приватне життя, але не на професійне.

Теоретична концепція книги, особливо помітна у розділах Г. Зандера та І. Мюлематтера, не має подібної презумпції компетентності для ранніх дослідників езотерики. Натомість редактори припускають, що глибока зацікавленість езотерикою серед ранніх дослідників і науковців обов'язково мала дуже глибокий вплив на те, як ці дослідники ставилися до інших тем. Хоча в книзі наведені переконливі аргументи на користь теоретичної можливості такого впливу, конкретні емпіричні розділи розглядають радше потенційну можливість такого впливу, ніж власне наводять конкретні докази того, що вплив мав місце.

Наприклад, у розділі «Релігієзнавство, фольклористика та окультизм у Великій Британії (1870–1914): деякі спостереження про конкуренцію та конфлікти Каїна та Авеля» Марко Френшовський ґрунтовно досліджує соціальні контакти в ранніх колах дослідників релігії, а також дуже тісні соціальні зв'язки між ними. Проте через те, що головний фокус у його главі припадає на складні політичні відносини між групами, які претендують на експертизу у вивченні релігії, не залишається місця для вивчення того, чи дійсно це суперництво означало, що учасники конфліктів серйозно ставилися до аргументів своїх суперників. За винятком розгляду взаємодії між Максом Мюллером і Оленою Блаватською, решта розділу лише докладно описує комунікації, а не їхній вплив, що ставить питання про те, чи варто взагалі припускати, що такий вплив існував.

А проте, найсильнішими в книзі є емпіричні розділи, хоча й вони не позбавлені недоліків. Емпіричні розділи книги під редакцією Г. Зандера та І. Мюлематтера поділені на два типи. Там, де основний суб'єкт розділу відомий історії насамперед як науковець, як, скажімо, у розділі «Магнетизм, спиритизм та академія: випадок Ніса фон Ізенбека, президента Академії природничих

наук Леопольдіни (1818–1858)» Данієля Циранки, книга опиняється між двома можливими інтерпретаціями. Якщо для науки XIX століття вивчення езотеричних явищ було цілком нормальним, оскільки вони ще не були спростовані, то біографія Х. Ніса фон Ізенбека стає абсолютно непримітною і написана передусім для повноти картини, щоби виправити попередню парадигму, згідно з якою інтерес Х. Ніса фон Ізенбека до магнетизму був би ознакою «старечого містицизму». Така робота є цінною сама по собі, але вона має виключно технічний характер. Утім, Д. Циранка наголошує на складності, із якою має справу науковець при спробі дати визначення спадщині Х. Ніса фон Ізенбека, і це саме по собі є промовистим фактом. Якщо випадок Х. Ніса фон Ізенбека «неможливо охарактеризувати <...> одним реченням», то Д. Циранка все ж припускає незвичність його ситуації та маргінальність окультизму в XIX ст. (Ibid., p. 83). Одночасно дослідники езотерики поступово доводять, що окультизм був набагато більш поширеним у той часовий період, ніж вважалося раніше – а це означає, що все-таки існує речення, яким можна описати Х. Ніса фон Ізенбека, і я би сформулювала його так: «Учений XIX століття, типовий для свого часу за ідеями і незвичайний за ступенем свого успіху».

Аналогічні труднощі виникають і з розділом Лео Бернара «Поль Массон-Урсель (1882–1956): всередині та поза академією». Варто зазначити, що професіоналізація західних академічних досліджень індійської культури та історії відбулася загалом пізніше, ніж у природничих науках, які представляв Х. Ніс фон Ізенбек. До того ж у випадку саме індології процес професіоналізації був ускладнений колоніалізмом: напругою між прагненням науковця запитати й почути інтерпретацію життєвого досвіду людей із їхньою власною інтелектуальною традицією та політичним конструюванням Заходу як світового гегемона, насамперед у науці. Навіть сьогодні ця специфічна складність ще далеко не повністю пропрацьована, і ще багато треба докласти зусиль для того, щоби розплутати різницю між дискурсами, які мають на меті домінування, і науково обґрунтованими ідеями. Як слушно зауважує Л. Бернар, випадок П. Массона-Урселя та інших індологів – це розмова насамперед для індологів, але внесок Л. Бернара у розмову езотеріологів також дуже вагомий, оскільки він чітко окреслив характерну напругу між гуманітарними науками та сучасної їм політики у добре зробленому дослідженні конкретного кейсу.

Розділ «Тантра як експериментальна наука в роботах Джона Вудроффа» Юліана Штрубе також є дуже цікавим внеском у ту ж саму розмову, заповнюючи величезну прогалину в історії західної рецепції тантри, а саме роль індійських співрозмовників. Ю. Штрубе переконливо демонструє, що у цьому випадку слово «співрозмовники» дійсно доречно, позаяк Атал Біхарі Гош, Шивакандра Відьярнава та інші бенгальські інтелектуали відіграли ключову роль у формуванні інтерпретацій тантри, які згодом поширилися на Заході. Хоча цей розділ також містить не надто велику кількість матеріалу про вплив цих інтерпретацій на академічне вивчення релігії, але малодоступність першоджерел, якими користувався Ю. Штрубе, все-таки робить їх докладний аналіз чудовим підґрунтям для подальших досліджень.

Утім, не всі розділи книги стосуються особистостей, яких історія запам'ятала насамперед науковцями. Наприклад, у розділі Єнса Шлітера «Спільне ядро теософії в кельтському міфі, йозі та тибетському буддизмі: Волтер Ю. Еванс-Венц і порівняльне вивчення релігії» В. Еванса-Венца позиціонують як плідного, але загалом не вартого наукової уваги автора, який передусім відомий саме як езотерик. Проте Є. Шлітер слушно зауважує, що сама широта його читацької аудиторії привела ціле покоління науковців до тибетології як дисципліни, оскільки його тексти на певний час були ледь не єдиними перекладами першоджерел на англійську мову, і використовувалися протягом десятиріч (*Ibid.*, р. 162–163, 179.). Він також зазначає, що майже неможливо простежити вплив його ідей на зрілу дисципліну тибетології (*Ibid.*, р. 183–184). Якщо взяти до уваги основну задекларовану мету книги – продемонструвати зв'язок між тим, як дискурси, що існують в рамках релігійних течій, безпосередньо можуть впливати на результат релігієзнавчого дослідження, то цей розділ міг би стати основою для цікавого дослідження: які саме популярно-езотеричні ідеї зберігаються, коли науковці отримують професійну освіту, а які – зникають. Утім, розділ Є. Шлітера є передусім дослідженням творчості В. Еванса-Венца, а основну теоретичну тему збірки він висвітлює лише на прикладі книги «Тибетського великого йога Міларепи» в журналі «Тибетологія». Ця тема має подальший потенціал для розкриття.

Серед інших розділів вирізняються також два тематичні дослідження з дещо більшою емпіричною спрямованістю. Розділ «Академічне вивчення каббали та окультної каббали» Боаза Гуса є особливо ґрунтовним, оскільки він має дуже вузький фокус.

З одного боку, у розділі наголошено, що академічне дослідження каббалістики, окрім Гершома Шолема, який був відомий своїм зневажливим ставленням до окультної каббали, мало й інших ключових фігур, які високо цінували її як потенційну можливість просувати єврейську культуру, а з іншого – Б. Гус показує, що навіть сам Г. Шолем мав фаворитів серед окультних письменників. Цей розділ є характерним прикладом того, як емпіричне дослідження спадку науковця та його історична контекстуалізація значно виразніше демонструє теоретичний внесок збірки, порівняно з власне теоретичними розділами. Гус дає необхідний контекст для публікацій академічних дослідників каббали і ґрунтовно аналізує їхній доробок, а тим самим відстежує ті конкретні впливи езотеричних дискурсів на релігієзнавців, яких бракує розділам Г. Зандера та І. Мюлематера.

Розділ «Стародавня процесійна вулиця Вавилону в Пергамському музеї Берліна: Реконструкція Вальтера Андре та її антропософське підґрунтя» Сабіни Бьоме також є гарним зразком емпіричної роботи, проте одночасно і яскравим прикладом розбіжності між теоретичною позицією редакторів та тим, що можна довести на прикладі матеріалу. Бьоме дає проникливий аналіз текстів, чернеток і планів, які стосуються виставки В. Андре, і переконливо пов'язує їх із антропософськими елементами. Щоправда, вона не розглядає те, наскільки нормальним явищем у науці ХІХ століття були такі надто далекосяжні висновки, на кшталт тих, які робив В. Андре, наскільки часто протоструктуралістські елементи поєднувалися з романтичними впливами та, нарешті, наскільки академічна історія й археологія (а не лише антропологія, як зазначає М. Франшовскі) були насправді аматорськими в ті часи. Звісно, антропософи тих часів були аматорами, однак за сучасними мірками такими саме аматорами були й «офіційні» університетські інтелектуали. Вочевидь, є тонка межа, якої слід дотримуватися під час аналізу реального впливу езотеричних течій, щоби не приписувати езотериці вплив, який насправді був більше притаманний романтизму загалом.

Завершуючи цей огляд, зазначу: якщо брати збірник «Окультні корені релігієзнавства» за взірець, то мені хотілося б бачити серед колег, а саме: істориків езотерики та науки – більш строгу позицію щодо деконструкції сучасної історії науки, особливо в тому, що стосується історії ХІХ століття. Про цей часовий період написано чимало поважних праць (Myers, 2021; Pokorny and Winter, 2021) – включно з цим томом, який заповнює значну кількість

прогалин³. Утім, як показує факт появи цієї книги, мало хто все ще наважується стверджувати, що наука XIX ст. значно дальша від сучасної науки, ніж хотілося би вірити нашим попередникам – історикам науки, які працювали у XX столітті. Історики бачили своїх попередників велетнями, на чиїх плечах вони стояли, а тому часто застосовували до них власні аісторичні уявлення про те, що саме означає бути добрим науковцем, яких стандартів має дотримуватися така людина і як сприймати такі теми, як релігія.

Головний висновок, який можна зробити про збірку, я сформулювала би так: науковці кінця XIX – початку XX століття часто були релігійними людьми, і їхні релігійні уявлення були ширшими, ніж нам здавалося попередньо. У збірці докладно продемонстровано, що езотеричні ідеї, дійсно, часто слугували відправною точкою для досліджень або впливали на популярність якоїсь теми у тій чи іншій дисципліні, особливо якщо ними цікавився впливовий науковець. Одночасно майже всі емпіричні глави книги підтверджують і те, що вже за покоління-два після сплеску популярності простежувати саме ідеологічний вплив езотеричних ідей на науковий консенсус стає дуже складно, якщо взагалі можливо. Тому я вважаю, що говорити про те, що більша популярність езотеричних учень обов'язково означала, що вони мали довготривалий вплив на ту чи іншу наукову дисципліну, у строгому сенсі не можна й не бажано. Проте можна, і навіть потрібно, надавати езотериці та езотеричним ідеям таке саме місце в історії науки, як і більшим релігіям – як вагомому фактору, що формував саме середовище, у якому відбувався науковий процес. Таким чином, ґрунтовний розгляд впливу езотеричних ідей на науку XIX – початку XX ст. має поступово й об'єктивно висвітлювати сприйняття того часу як такого, що насправді належить минулому – «іншій країні», сповненій інших уявлень про дійсність, аніж наші власні.

---

³ Лише за 2021 рік вийшло ще декілька книг подібної тематики, наприклад «Окультизм XIX століття: Витоки, розвиток та вплив на сучасний світ» за редакцією Лукаша Покорного та Франса Вінтера, або «Духовні імперії в Європі та Індії: Космополітичні релігійні рухи від 1875 року до міжвоєнної доби» за авторством Перрі Майерса.

Посилання / References

Mühlematter, Y. and Zander, H., eds. (2021), *Occult Roots of Religious Studies: On the Influence of Non-Hegemonic Currents on Academia around 1900*, De Gruyter Oldenbourg, Berlin and Boston.

Myers, P. (2021), *Spiritual Empires in Europe and India: Cosmopolitan Religious Movements from 1875 to the Interwar Era*, Palgrave Macmillan Cham.

Pokorny, L. and Winter, F., eds. (2021), *The Occult Nineteenth Century: Roots, Developments, and Impact on the Modern World*, Palgrave Macmillan Cham.